

ontmaskert. Ook maakt het de lezer(es) attent op de uitwerking die deze trucs op de lezers hebben. En misschien kan het natuurwetenschappers ook leren hoe zij hun boodschap aantrekkelijker kunnen verpakken.

Vrouwelijk Burgerschap

Rian Voet

Recensie van: Jean Bethke Elshtain, *Women and War*, Basic Books, N.Y. 1987.

Wie herinnert zich niet het conflict tussen Antigone en Creon. Creon, koning te Thebe, vaardigt een decreet uit waarin hij met een beroep op het staatsbelang zijn onderdanen verbiedt zich nog langer te houden aan de heilige familieplicht om de doden te begraven. Antigone, de nicht van Creon, verzet zich hiertegen. Ze laat zich niet weerhouden door haar zus Ismene die van mening is dat vrouwen niet tegen mannen mogen vechten. Antigone acht sommige dingen zo belangrijk dat ze het staatsbelang en het eigenbelang, ja zelfs het eigen leven, overtreffen.

Vroeger zou J.B. Elshtain zonder meer Antigone als feministische heldin hebben verkozen: de vrouw als moreel privé-persoon die zich verzet tegen de claims van de steeds verder opdringende staat. In haar nieuwste boek *Women and War* krijgt het conflict tussen Antigone en Creon een andere lading: We moeten inzien dat Antigone niet tegen het kwaad strijdt en dat ook Creon een goede waarde belichaamt, namelijk de burgerzin. Claims vanuit het gezinsleven en vanuit de staat krijgen eenzelfde geldingskracht. Elshtains voorkeur voor de tragedie is typerend voor dit boek. Er bestaat haars

inziens namelijk niet één waarheid; en zij ziet het als haar taak om aan de verscheidene bestaande waarheden zoveel mogelijk recht te doen.

De feministische boodschap is niet meer, zoals in *Public Man, Private Woman* nog het geval was, dat vrouwen als onbedorven wezens de staat moeten kritiseren op zijn schending van morele wetten en op zijn overtreding van de grens van de privé-sfeer. Nee, vrouwen kunnen het zich volgens Elshtain in *Women and War* niet meer veroorloven onbesmet te blijven door de *raison d'état* en door de oorlog. Ze moeten streven naar een verzoening tussen private en publieke identiteiten.

Alvorens de noodzaak tot zo'n verzoening ter discussie te stellen, lijkt het me zinvol de vraag te stellen naar het positieve element van die publieke identiteit. Wat is er zo mooi aan die burgerzin van Creon? Waarom mag Antigone en mogen moderne vrouwen in haar voetspoor zich niet meer aan het staatsbelang onttrekken? Waarom vindt Elshtain het weinig zinvol meer een feminisme te ontwikkelen vanuit het liberalisme? En waarom tenslotte moet het alternatief gevonden worden in een vertoog dat cirkelt rondom de woorden staat en oorlog?

Het antwoord hierop luidt simpelweg: de liberale openbare wereld is Elshtain te steriel. Er bestaan in de openbare wereld van het liberalisme geen burgerdeugden als moed, roem en eer die ons een trots gevoel kunnen geven op een openbare identiteit. Het christelijk denken is hierop geen correctie omdat het de deugden tezeer in de privé-sfeer plaatst. Voor vrouwen is dit een extra nijpend probleem omdat hun leefwereld traditioneel beperkt is tot de privé-sfeer. Indien een feministische filosofie vrouwen een aantrekkelijke openbare identiteit wil aanreiken is zij dus gedwongen inspiratie bij andere wereldbeschouwingen te zoeken dan bij het liberalisme en het christendom.

In het benadrukken van het belang

van burger- en gemeenschapszin sluit de schrijfster aan bij een discussie over republikanisme en communitarisme zoals die gevoerd werd en wordt door mensen als Arendt, Connolly, Pocock, Sandel, Sennett en Walzer. Wat zij gemeenschappelijk hebben is hun kritiek op de steriliteit van het liberalisme met zijn voorkeur voor procedures, rechtsregels en individualisme. Wat Elshtain hieraan toevoegt is alertheid op de produktie van man/vrouwbeelden door diverse vertogen. Dit lijkt me een uiterst welkome aanvulling en correctie. Immers, zo gauw je burgerschap niet meer in termen van rechten maar in termen van deugden gaat definiëren, sta je voor het onmiskenbare feit dat sommige deugden eeuwenlang aan mannelijkheid en andere aan vrouwelijkheid gekoppeld zijn. Op deze wijze kunnen vrouwen eens te meer buiten de staat geplaatst worden omdat hun vrouwelijkheid bepaalde burgerdeugden uit zou sluiten. Elshtains feministische interventie in de discussie is haar vraag op welke wijze het ideale burgerschap voor vrouwen te verwezenlijken is. Alvorens deze vraag te beantwoorden zal ik eerst iets zeggen over de opbouw van het boek.

Elshtains boek valt in twee delen uiteen, het eerste deel is een beschouwing van vier vertogen over oorlog, politiek en burgerschap en de wijze waarop identiteiten van vrouwen en mannen worden gevormd.

De westerse politieke filosofie wordt volgens Elshtain gedomineerd door het *Armed-Civic-Virtue* denken. Hierin wordt het denken over politiek naar de oorlog gemodelleerd. Het heroïsch perspectief waarin de oorlog wordt geplaatst, maakt het treffen van morele beperkingen echter onmogelijk. Het nationalistische denken waarmee dit vertoog meestal gepaard gaat, levert een abstract beeld van de vijand, waardoor het doden wordt vergemakkelijkt, en koestert de eenheid van een perfect verenigd volk.

Veel aanvaardbaarder is het *civiel republikanisme*, een gematigde verzie van het *Armed Civic Virtue* denken (ACV). Civiel republikeinen zijn niet nationalistisch, maar patriotistisch ingesteld volgens de schrijfster. Ze hebben een werkelijke passie voor de politieke en morele gemeenschap zonder een obsessie met de eenheid binnen de staat te hebben. Niettemin blijft in deze versie politiek voorbehouden aan een elite en is het moeilijk morele grenzen aan de politiek te stellen.

Het *vertoog van de rechtvaardige oorlog* biedt deze grenzen wel. Het veronderstelt in ieder mens namelijk een moreel gevormde civiele persoonlijkheid die ontvankelijk is voor morele wetten en verantwoordelijk handelt. Deze universele morele persoonlijkheid is volgens Elshtain echter een wel erg idealistisch concept.

Het *liberalisme* is nuchterder. Het beseft dat er staten nodig zijn die keiharde garanties voor het handhaven van morele wetten moeten geven. Een mens gedraagt zich immers zelden als een verantwoordelijk moreel persoon. De keerzijde van dit liberalisme is volgens Elshtain steriliteit.

Elshtain is duidelijk gecharmeerd van het civiel republikanisme. De burgerdeugden die hierin worden gepropageerd zijn volgens haar de basis voor echte politiek. Toch erkent ook Elshtain dat we niet meer om de schaduwzijde van deze burgerdeugden, d.w.z. om het brute geweld, heen kunnen. "What one seeks is wartime enthusiasm without war. What one strives for is war's generative powers without its destructiveness" (p. 231).

Het tweede deel van het boek gaat over de produktie van man-/vrouwbeelden in deze vertogen. In de verhalen over oorlog en vrede binnen het ACV-denken komen vrouwen nauwelijks voor. Ze fungeren hoogstens als aanleiding voor de oorlog. In het liberalisme wordt de moderne staat bevolkt door 'mensen' en niet door mannen en vrou-

wen. Maar ook die liberale sexe-neutrale mens kan volgens Elshtain niet in het bezit komen van burgerdeugden. In het vertoog van de rechtvaardige oorlog krijgen moeders de rol van vredesengelen. Ook in het republikeinse denken wordt moed hoofdzakelijk als een mannelijke deugd gezien, zodat de scheiding mannelijke strijders versus vrouwelijke niet-strijders opnieuw wordt gereproduceerd.

De enige positieve uitzonderingen zijn Rousseau en Wollstonecraft. Rousseau heeft, niettegenstaande de republikeinse traditie waarin hij door Elshtain wordt geplaatst, volgens haar terecht gezien dat vrouwen sterk aan de staat verbonden zijn, ook wanneer ze niet als volwaardige burgers worden erkend. De oplossing van deze paradox is de rol die vrouwen vervullen als hoedsters van de private of locale moraal. Deze rol verschaft vrouwen een machtige positie om de gedragslijnen van anderen en daarmee de publieke moraal te beïnvloeden. Wollstonecraft schrapt de gewelddadige elementen uit Rousseau's visie en komt zo tot een voor Elshtain aantrekkelijke versie van liberaal-republikeins moederschap, die als inspiratiebron zou kunnen dienen voor feministen nu en in de toekomst.

Door deze twee delen heen speelt nog een derde verhaal: dat van de opkomst van de moderne staat. Door de schaalvergroting zijn we de binding aan de locale patria, de originele bron van patriottisme, verloren. Deze ontwikkeling is vooral negatief voor vrouwen, omdat vrouwen volgens Elshtain in de locale patria meer macht hadden en nog steeds zouden kunnen hebben dan in de moderne nationale staat.

Het perspectief dat Elshtain feministen wil bieden, ligt in *enge* zin in de positie van de liberaal-republikeinse moeder. Via Rousseau poneert zij dat het moederschap niet alleen een privé-identiteit hoeft te zijn. Wanneer een moeder haar kinderen

steeds in burgerdeugden als moed en eer opvoedt, beïnvloedt ze de publieke moraal. Hiermee heeft ze voor haarzelf een openbare en politieke identiteit verworven. Er bestaat geen conflict meer tussen private en publieke identiteit, en dat was wat Elshtain beoogde. Toch lijkt mij hierop nog wel wat commentaar mogelijk:

1) Elshtain geeft geen concrete invulling van het liberaal-republikeins moederschap. Maar laten we eens nagaan wat het liberaal-republikeins moederschap zou kunnen betekenen. In het in 1980 verschenen boek *Women of the Republic. Intellect and Ideology in Revolutionary America* van Linda K. Kerber wordt de historische betekenis van het concept republikeins moederschap in de Verenigde Staten besproken. Elshtain rept met geen woord over dit boek. Dat is erg jammer want Kerber laat zien dat dit moederschap weliswaar een mogelijke politieke identiteit voor vrouwen was maar nauwelijks een openbare. Omdat vrouwen verstoken waren van vrijwel alle rechten waren zij gedwongen de politieke moraal vanuit de privé-sfeer te bestoken.

Ja maar, zou Elshtain zeggen, het republikanisme moet dan ook gecombineerd worden met het liberalisme zodat rechten en deugden samengaan. Het gemêleerde republikeins-liberalisme lijkt mij echter een gedrocht. Elshtains ideale burgeres, de gekuisde of geketende patriotte, die op de laatste pagina van *Women and War* verschijnt, doet voortdurend pogingen om burgerdeugden als moed, roem en eer gestalte te geven, maar wordt steeds teruggefloten door een stem in haar die gebiedt ironisch te zijn, grenzen te respecteren, geen schade toe te brengen aan anderen, vergevingsgezind te wezen en niet te willen controleren. Een armzalige aanblik!

2) Waarom blijft Elshtain zo gepreoccupeerd met die opvoeding in het gezin? Het zou toch in de republikeinse traditie passen om de opvoeding tot burger in

een bredere context te zien dan enkel het gezin. Dit zou het voordeel bieden dat de politieke identiteit van vrouwen niet aan het moederschap vast hoeft te zitten.

3) De randvoorwaarde voor het vrouwelijk patriottisme bij Elshtain is schaalverkleining. Het lijkt mij echter een erg irreële veronderstelling dat we terug zouden kunnen keren naar de locale patria. Zo'n veronderstelling is bovendien bijzonder gevaarlijk in een tijd waarin met name heren bevoegdheden op nationaal niveau al aan het overdragen zijn naar, alweer met name heren, op internationaal niveau.

4) Elshtains uitgangspunt dat vrouwen meer macht hebben op lokaal niveau suggereert m.i. teveel dat er niets mis is met de positie die vrouwen t.o.v. mannen in persoonlijke relaties innemen. Bovendien ging feminisme althans voor mij niet alleen om de "hoeveelheid" macht, maar ook om alternatieve identiteiten voor vrouwen. Als ik Elshtain lees dan lijkt het net alsof vrouwen of de activiteiten van vrouwen alleen maar meer gewaardeerd zouden moeten worden.

5) Elshtain wil het onmogelijke. Ze beoogt niet alleen een verbinding tussen liberalisme en republikanisme tot stand te brengen, maar hierin bovendien nog een patriottisme te behouden dat ontdaan is van elk nationalisme. Ze wil een scheiding tot stand brengen tussen de moreel-politieke gemeenschap en de staat. De patriot mag zich niet op de staat richten omdat die volgens haar historisch verbonden is met oorlog, controle, nationale eenheid en expansie. Maar als ze tegen dit alles zo sterk gekeerd is, waarom is ze dan nog zo hopeloos op zoek naar een "Ersatzkrieg"? Is het "wartimes enthusiasm without war" nog steeds van de verkeerde deugden doordrongen?

Rest me nog het commentaar op Elshtains perspectief in *brede* zin. Niet voor niets legt ze de nadruk op verhalen, popular culture, mythes, retorische strategieën, symbolen. Haar opmerking

"war imitates war narrative imitating war" lijkt op het eerste gezicht een gemeenplaats, maar blijkt de sleutelzin te zijn voor haar feministische perspectief in *brede* zin. Elshtain kent vrouwen een belangrijke politieke rol toe als verhalenvertelster. De verwachtingen van jongens en meisjes over hun toekomstige leven wordt immers in hoge mate door de verhalenvertelster bepaald. Jammer genoeg geeft Elshtain niet aan welke verhalen verteld moeten worden om vrouwen te stimuleren een andere publieke taak te ambiëren dan die van verhalenvertelster voor de publieke zaak. Dit heeft de weliswaar onbedoelde, maar hoogst vervelende consequentie dat vrouwen de traditioneel belangrijke staatsaken ontzegd worden. Staatsaken die mijns inziens ook voor het vrouwelijk burgerschap van essentieel belang zijn.